

УДК 159.922.74-053.6

Р. С. Кулаков

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМООЦІНКИ, РІВНЯ ДОМАГАНЬ ТА ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ У РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті розглядається проблема професійного самовизначення у ранньому юнацькому віці з позиції свідомого та обґрунтованого вибору майбутньої професії. Розкрито значущість самооцінки та рівня домагань як провідних конструктивних самосвідомості в професійному самовизначенні особистості, які забезпечують репрезентацію суб'єктивної картини бажаного професійного майбутнього. Зазначено, що результатом професійного самовизначення у ранній юності є психологічна готовність до професійного самовизначення, яка свідчить про уточнення майбутнього соціально-професійного статусу й початок формування необхідних для обраної професії професійно-важливих якостей. Представлено характеристику методів дослідження взаємозв'язку самооцінки, рівня домагань і готовності старшокласників до професійного самовизначення, які утворюють «трикутник професійного самовизначення» і дозволяють визначити на цій основі типологію професійного самовизначення юнаків і дівчат.

Ключові слова: *рання юність, старшокласники, професійне самовизначення, самооцінка, рівень домагань, професійні домагань, типологія професійного самовизначення.*

В статье рассматривается проблема профессионального самоопределения в раннем юношеском возрасте с позиции сознательного и обоснованного выбора будущей профессии. Раскрыта значимость самооценки и уровня притязаний, как ведущих конструктов самосознания, в профессиональном самоопределении личности, обеспечивающих репрезентацию субъективной картины желаемого профессионального будущего. Указано, что результатом профессионального самоопределения в ранней юности является психологическая готовность к профессиональному самоопределению, которая свидетельствует об уточнении будущего социально-профессионального статуса и начало формирования необходимых для выбранной профессии профессионально важных качеств. Представлена характеристика методов исследования

взаємозв'язи самооценки, уровня притязаний и готовности старшеклассников к профессиональному самоопределению, которые образуют «треугольник профессионального самоопределения» и позволяют определить на этой основе типологию профессионального самоопределения юношей и девушек.

Ключевые слова: ранняя юность, старшеклассники, профессиональное самоопределение, самооценка, уровень притязаний, профессиональные притязания, типология профессионального самоопределения.

The article deals with the problem of professional self-determination in early adolescence from a position of conscious and reasonable choice of prospective career. The importance of self-esteem and level of claims as one of the leading identity constructs in professional self-determination, which provide a representation of subjective picture of the desired professional future are disclosed. It is noted that the result of professional self-determination in early adolescence is a psychological readiness to professional self-determination, which indicates the refinement of future socio-professional status and the start of the forming of professionally important qualities which are required for the chosen career. The characterization methods to study the correlation of self-esteem, level of claims and readiness of senior students to professional self-determination, which forms a «triangle of professional self-determination» and allow to determine a typology of professional self-determination of boys and girls on this basis.

Keywords: early adolescence, senior students, professional self-determination, self-esteem, level of claims, professional claims, typology of professional self-determination.

Постановка проблеми. В останні десятиріччя суттєво підвищився інтерес дослідників до проблем професійного самовизначення учнівської молоді. Необхідність у життєвому самовизначенні і спрямування планів у майбутнє, потреба у самоусвідомленні себе як цілісної особистості, оцінка своїх можливостей у виборі майбутньої професії, самоусвідомлення своєї життєвої позиції, стійкість інтересів, поява професійних намірів, визначення свого місця у суспільстві, формування світогляду і становлення характеру є найсуттєвішими особливостями вікового розвитку особистості у юнацькому віці.

Професійне самовизначення у ранній юності є результатом тривалого процесу розвитку особистості, а свідомий і обґрунтований вибір майбутньої професії розпочинається саме у старшому шкільному віці. Об'єктивно задана потреба у здійсненні після

закінчення загальноосвітньої школи вибору будь-якого виду професійної діяльності, незалежно від його реалізації на практиці (може бути лише у формі наміру індивіда), свідчить про необхідність підготовки дитини до оволодіння у майбутньому тією чи іншою професією. Така готовність ґрунтується на глибокому пізнанні себе та пізнанні вимог бажаної у майбутньому професії. Саме адекватна самооцінка й професійні домагання забезпечують усвідомлений та обґрунтований професійний вибір дитини, який узгоджений з бажанням і можливостями та потребою ринку праці у фахівців.

Аналіз теоретичних та емпіричних досліджень. За результатами досліджень вітчизняних вчених (К. Альбуханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Анциферова, І. Бех, Л. Божович, О. Кононко, Г. Костюк, О. Леонт'єв, К. Платонов, Б. Федоришин) більша частина випускників школи здатна до усвідомленого й обґрунтованого професійного самовизначення. Л.Божович, Б. Зейгарник, Б. Братусь зазначають, що ефективність названого вище процесу визначається сформованістю самооцінки особистості, стійкістю й гармонійністю її будови, адекватним рівнем професійних домагань. Вченими також доведено, що професійні домагання і їх самооцінка є складовими структури самосвідомості особистості, які представляють «Я – образ» соціального, життєвого й професійного самовизначення суб'єкта. Аналіз філософської й психолого-педагогічної літератури свідчить також про посилену увагу до проблеми формування самооцінки й професійних домагань представників гуманістичного напрямку розвитку особистості (Е. Еріксон, Р. Бернс, Д. Кори, К. Левін, А. Маслоу, Р. Мей, Ф. Хоппе), які розглядають їх у структурі «Я – концепції» професійного розвитку людини.

С. Крягжде, В. Маркіна, О. Мельник, Є. Павлютенков, М. Пряжников, В. Синявський, Б. Федоришин, С. Чистякова професійні домагання учнівської молоді розглядають у безпосередньому взаємозв'язку з внутрішніми механізмами (самопізнання, самооцінка, самовдосконалення) активізації професійного самовизначення особистості й досліджуються у площині побудови програми входження молоді людини в певне професійне середовище [2].

Врахування вищезазначених результатів досліджень та вікових особливостей юнацького віку дає можливість стверджувати

про достатню внутрішню готовність дитини цього вікового етапу розвитку особистості вирішувати на достатньому рівні проблеми професійного самовизначення. Крім того, функціональний взаємозв'язок між самооцінкою і професійними домаганнями особистості визначає її готовність до професійного самовизначення та задає напрям активності старшокласника у процесі вибору майбутньої професії.

Саме тому *метою статті* є характеристика методів дослідження взаємозв'язку самооцінки, рівня домагань і готовності старшокласників до професійного самовизначення, які утворюють «трикутник професійного самовизначення» і дозволяють визначити на цій основі типологію професійного самовизначення юнаків і дівчат.

Виклад основного матеріалу. Значущість самооцінки й рівня домагань особистості у ранній юності визначається віковими особливостями розвитку дитини у цьому віковому періоді: близькість завершення середньої освіти, необхідність вибору професії, усвідомлення свого місця в майбутньому, зміна позиції старших учнів у школі, оволодіння новими формами навчання з ускладненням їхньої навчальної діяльності. Тобто саме в учнів старших класів виникає якісно вища форма самосвідомості, яка характеризується її узагальненим характером. У цьому віці процес професійного самовизначення вступає у вирішальну стадію. Адже до закінчення школи у дитини диференціюються, індивідуалізуються і стають усвідомленими інтереси до різних видів діяльності, формується готовність до вибору певної професії.

Для діагностики стану сформованості самооцінки, рівня домагань і готовності юнаків та дівчат до професійного самовизначення, які дозволяють визначити типологію їх професійного самовизначення, доцільно використовувати відповідний діагностичний інструментарій. Вважаємо, що методи діагностики повинні відповідати віковим показникам розвитку особистості та бути адаптованими в численних дослідженнях для раннього юнацького віку. На нашу думку, для визначення розвитку складових трикутника професійного самовизначення варто враховувати: когнітивну складність системи знань про обрану професію та її вимоги до професійно важливих якостей особистості, сформованість мотивів вибору професії і професійно орієнтованих

вмінь та навичок юнаків і дівчат 14–17 років, адекватність самооцінки та реалістичність їхніх домагань.

З метою експериментального вивчення особливостей становлення самооцінки та рівня домагань старшокласників як психологічних детермінант їх професійного можна запропонувати такі методики: методика Л. Кабардової у модифікації О. Мельника для діагностики рівня розвитку готовності старшокласника до професійного самовизначення (когнітивний, мотиваційний і діяльнісний компонент); модифікована авторська методика «Незакінчені речення» для визначення актуальної, реальної й ідеальної цілей професійного самовизначення; тест-опитувальник мотивації досягнення А. Мехрабіана і М. Магомед-Емінова для виявлення домінування мотиву прагнення до успіху або ж уникнення невдач, тест-опитувальник вольового самоконтролю А. Зверкова й Е. Ейдмана для дослідження наполегливості в досягненні мети; методика «Самооцінка» у модифікації Р. Павелківа для діагностики самооцінки (адекватної, неадекватної); опитувальник В. Гербачевського для визначення рівня домагань.

Розкриємо сутність і зміст запропонованого нами діагностичного інструментарію. Опитувальник професійної готовності Л. Кабардовою був розроблений нею для виявлення професійно орієнтованих вмінь та навичок юнаків і дівчат 14–17 років, сформованість і взаємозв'язок яких дає змогу встановити у них рівень готовності до майбутньої успішної діяльності в певній професійній сфері. Це традиційні сфери діяльності (Є. Клімов [3]), які розподілені на п'ять типів «людина – природа», «людина – людина», «людина – техніка», «людина – знакова система», «людина – художній образ». Сутність цієї методики полягає в тому, що на основі самооцінки власного досвіду виконання різних видів діяльності учні 9–11 класів за допомогою заданих опитувальником умінь мають передбачити власні можливості успішного їх виконання, своє ставлення до них і бажання вдосконалити.

Згадана вище методика достатньо інформативна, її використання можливе як у формі індивідуального, так і у формі групового дослідження. Згодом ця методика була модифікована О. Мельником для визначення ГСПС (тут і далі – готовність старшокласника до професійного самовизначення). Ця методика також дозволяє діагностувати окремо складові структури ГСПС, а саме

її когнітивний, мотиваційний і діяльнісний компонентів. Це дозволяє дослідити вплив сформованих у старшокласників самооцінки та рівня домагань на процес їх професійного самовизначення в цілому та окремих його складових. Саме в такий спосіб констатується ієрархія їх становлення і взаємозв'язку [6, с. 179].

Зазначимо, що для здійснення аналізу за складовими структури ГСПС у згаданій вище модифікації методики професійної готовності суттєво розширений перелік завдань для учнів, частина з яких стосується когнітивної, мотиваційної та діяльнісної складової згаданої готовності. У ній для визначення рівня сформованості в юнаків і дівчат системи знань про обрану (бажану) професію та її вимоги до професійно важливих якостей пропонується дев'ять завдань щодо відомостей про професію, її предмету, засобів і умов праці, вимог, які висуває конкретна професія до спеціалістів і попит на них на ринку праці. Ці завдання опитувальника мають на меті дослідити сформованість образу майбутньої професії, яку старшокласник обрав на час проведення дослідження і якою бажає оволодіти. Крім того, завдання з першого по четверте стосується загальної інформації про зміст, структуру та вимоги окремих сфер професійної діяльності людини. З четвертого по сьоме безпосередньо тієї професії, якою бажає оволодіти в майбутньому старшокласник, а десяте та одинадцяте завдання свідчать про здатність учня аналізувати попит на ринку праці на відповідну категорію фахівців. Так, наприклад, завдання чотири та одинадцять мають на меті визначити знання учнів про результати діяльності праці у професії, якою вони хочуть оволодіти, питання п'ять і шість знання про засоби та умови його діяльності, а сім і десять, відповідно, вимоги професії до професійно важливих якостей та попиту на спеціалістів визначеною учнем професії на ринку праці.

Наголосимо, когнітивна складова цієї методики не обмежується лише інформованістю учня про специфіку обраної ним професії. Наступні її запитання-завдання мають на меті визначити систему знань старшокласника про себе як майбутнього її виконавця. До цієї групи належать запитання 8, 9 і 16, які свідчать про усвідомлення учнем вимог обраної професії, розуміння важливості розвитку професійно важливих якостей і досконалого в майбутньому оволодіння нею в процесі професійної підготовки у вищому навчальному закладі, технікумі, коледжі, ліцеї тощо.

Мотиваційна складова готовності старшокласника до професійного самовизначення, згідно з цією методикою, досліджується під час аналізу відповідей учнів на питання опитувальника 12, 13, 15 та 16, які дають змогу визначити ступінь привабливості обраної ним професії (працювати творчо, створювати щось нове, незвичайне; бути матеріально забезпеченим; працювати зі складними механізмами, новою технікою; мати багато часу для відпочинку і розваг; реалізувати фізичні можливості; проявити силу і кмітливість тощо) завдяки запропонованій градації видів праці залежно від спрямованості на її процес, результат, особистісну та суспільну значущість. Результати ранжування старшокласником заданих цінностей праці свідчатиме про його мотиваційну готовність до ПСС (тут і далі – професійне самовизначення старшокласника).

Діяльнісна складова ГСПС у цій методиці, яка свідчить про те, що старшокласник обрав майбутню професію й активно оволодіває нею, визначається з допомогою завдання 14 («Якому способу підготовки до вибору професії Ви віддаєте перевагу»). Це завдання опитувальника дає змогу виявити рівень включення учня в різні види діяльності на рівні споглядання (ситуативна зосередженість на відповідній інформації про відповідну сферу професійної діяльності), активного пошуку додаткової інформації про обрану професію (цілеспрямований збір та аналіз професіографічної інформації) і безпосереднього виконання предметно-практичних завдань професійної спрямованості (грунтовна підготовка з профілюючих начальних предметів, які складають основу діяльності людини в конкретній професії; участь у гуртках, клубах, секціях та ін., що дають змогу старшокласнику поглиблено оволодівати початковими професійними знаннями і вміннями; навчальна, літня, соціально-значуща практика, під час якої учень набуває первинного досвіду виконання конкретних професійних функцій тощо), які формують початкові професійні знання, вміння та досвід професійної діяльності.

Статистична обробка отриманих даних здійснюється, згідно з методикою, за результатами якісного аналізу кожної відповіді опитувальника і дозволяє визначити рівень (дуже низький, низький, нижче середнього, вище середнього, високий, дуже високий) готовності старшокласників до професійного самовизначення.

Зазначимо, методика дослідження рівня ГСПС спрямована, передусім, на дослідження минулого (образ «Я-минуле») та теперішнього («Я-реальне») старшокласників. При цьому «Я-минуле» свідчить про ті види діяльності, у яких учень брав участь і які дали змогу йому диференціювати різноманітні професії (групи діяльностей) й зосередитись на одній з них. А «Я-реальне» розкривається через рівень навчальних і особистісних досягнень, яких досягнув старшокласник, та досвід профорієнтаційної діяльності, яким він володіє на етапі початку навчання в старшій профільній школі.

Для вирішення питання бачення учнем свого ідеального професійного майбутнього («Я-ідеальне»), ідеальної цілі до якої він прагне та хоче досягнути в майбутньому можна використати методику «Незакінчені речення», яка належить до групи проєктивних методів дослідження особистості.

На сьогодні існує велика кількість різновидностей цієї методики, побудованих за принципом закінчення заданих речень, які подаються в методиці лише їх частиною (початком). Для її модифікації відповідно до визначених завдань дослідження можна запропонувати такі варіанти підібраних незакінчених речень: «Я прагну і можу досягнути професійного успіху в ...»; «Мій успіх пов'язаний з ...»; «В праці я задовольню своє бажання ...»; «Мое навчання або робота дозволять мені ...»; «Я мрію ...»; «У мене достатньо сил і бажання для ...»; «Мое теперішнє становище дозволяє ...». Узагальнення результатів цієї методики проводиться за допомогою контент-аналізу відповідей і ґрунтується на змістовному їхньому аналізі, врахуванні частоти, з якою повторюються окремі частини речення, та відповідних коментарів учнів щодо них. Останнє проводиться лише у випадках уточнення змісту окремих завершених речень. Модифікований варіант цієї методики дозволяє доповнити опитувальник ГСПС аспектами ідеального бачення старшокласником себе в професійному майбутньому, а розмежування ідеальної («Я-ідеальне»), актуальної («Я-актуальне») та реальної («Я-реальне») свідчитиме про рівень професійних домагань старшокласника, що дає змогу аналізувати взаємозв'язок загального та професійного рівня домагань особистості в ранньому юнацькому віці.

Для того, щоб повною мірою розкрити особливості мотивації досягнення учня, його прагнення досягнути в майбутньому цілей

певної складності або ж зберегти сформовану самооцінку на відповідному рівні, можна використати тест-опитувальник виміру мотивації досягнення особистості у модифікації А. Мехрабіана і М. Магомед-Емінова [7, с. 309–319]). Цей тест має чоловічу («А») й жіночу («Б») форми і призначений для виміру двох узагальнених та стійких мотивів особистості: мотиву прагнення до успіху й мотиву уникнення невдачі. При цьому відповіді учнів оцінюються відповідно до домінуючого серед названих двох мотивів.

Варто зазначити, що діяльнісна складова структури ГСПС, яка вивчається за допомогою опитувальника ГСПС, дає змогу виявити рівень включення учня в різні види діяльності на рівні споглядання, активного пошуку та безпосереднього виконання різноманітних предметно-практичних завдань професійної спрямованості. Результативність цієї діяльності забезпечують вольові якості особистості (цілеспрямованість, наполегливість, відповідальність та ін.), які необхідні для подолання труднощів, що виникають при досягненні мети та віддалених цілей. Тому для визначення активності старшокласника, який свідомо прагне зреалізувати відповідну діяльність і досягнути поставленої мети незважаючи на різноманітні перешкоди, доцільно використовувати тест-опитувальник вольового самоконтролю, розроблений А. Зверковим і Е. Ейдманом [1, с. 116–124]). Ця методика традиційно використовується в сучасних дослідженнях для визначення вольового самоконтролю, наполегливості і самовладання особистості, які визначають її здатність свідомо керувати своїми намірами, спрямованістю, зусиллями, діями тощо.

Для визначення рівня самооцінки старшокласників можна скористатися методикою «Моя самооцінка» у модифікації Р. Павелківа [5, с. 311–313]. Сутність цієї методики полягає в тому, що учням пропонується з 50 запропонованих рис характеру особистості відібрати за принципом «так» і «ні» у два стовпчики (по 10–20 слів у кожному) окремі якості особистості, які характеризують «Ідеал» та «Антиідеал» особистості, якими ваш ідеал не повинен володіти. Згодом з кожного стовпчика учнем обираються та ранжуються за значущістю ті риси характеру, які притаманні йому. У кінці з допомогою рангової кореляції визначається рівень самооцінки (занижена, адекватна, завищена).

Дослідження рівня домагань старшокласників можливе шляхом використання опитувальника В. Гербачевського [6, с. 149–153], який розроблений для визначення прагнення особистості досягнути цілей такого рівня складності, на який особистість вважає себе здатною. Рівень домагань у згаданому опитувальнику визначається за допомогою діагностики компонентів мотиваційної структури особистості. В основу розробки цієї методики автором було покладене припущення про те, що люди, які мають реалістичний рівень домагань, відзначаються впевненістю, наполегливістю в досягненні своїх цілей, більшою продуктивністю праці порівняно з іншими. Вони ще тривалий час після виконання одного з етапів діяльності продовжують працювати над його завершенням. Тому її використання передбачає дотримання специфічної процедури: бланк відповідей заповнюється досліджуваними обов'язково після виконання одного з етапів будь-якої продуктивної діяльності. Такою продуктивною діяльністю може виступати виконання завдань методики «Готовність старшокласника до професійного самовизначення» та проєктивної методики «Незакінчені речення». Після чого старшокласники повинні дати письмову відповідь на 42 запитання методики В. Гербачевського. Наголосимо, ця методика дає змогу визначати рівень домагань у 15 складових мотиваційної сфери особистості, на основі якого складається мотиваційний профіль досліджуваного, та її загальне значення. Для математичних підрахунків можна використовувати лише загальні результати, які дають змогу визначити низький, середній і високий рівень домагань старшокласника та шкалу «самоповага», яка, на думку автора опитувальника, є адекватним експериментальним рівнем домагань.

Вважаємо, що на основі комплексного вивчення професійного самовизначення сучасних старшокласників за задалегідь визначеними складовими ПСС та узагальнення результатів дослідження доцільно всіх учасників експерименту зарахувати до однієї з трьох груп типології професійного самовизначення: гармонійний тип, розбалансований тип, дисгармонійний тип.

Наведемо характеристику кожного з типів професійного самовизначення. Для старшокласників, віднесених до *гармонійного типу*, характерним буде те, що вони вже обрали майбутню професію і здійснюють конкретні кроки в оволодінні нею. Це

свідчить про диференційованість й узгодженість їхньої самооцінки та рівня домагань. При цьому, як правило, дещо завищений рівень домагань у контексті обраної професії дає їм змогу за рахунок адекватної самооцінки брати активну участь у різних видах пізнавально-практичної діяльності професійної спрямованості. Така незначна диспропорція тут може виступати джерелом їхнього розвитку та спонукає до самовдосконалення відповідно до вимог обраної професії.

Якщо говорити про *розбалансований тип*, то маємо на увазі старшокласників, які обрали лише сферу професійної діяльності. У них рівень домагань, як правило, обмежується рамками лише вступу у вищий навчальний заклад та виступає для них актуальною і найважливішою метою пізнавально-перетворювальної діяльності професійної спрямованості. Це є головною ознакою розбалансування складових їхнього професійного самовизначення, що стримує процеси узгодження складових трикутника професійного самовизначення за рахунок самопізнання, оцінки вимог сфери професійної праці, самооцінки та самовдосконалення. Наслідком цього є обмежена вимогами вступу у вищий навчальний заклад їхня активність. Тому юнаки й дівчата цієї групи наполегливі в досягненні мети та поставлених цілей лише в тих видах діяльності, які мають безпосереднє відношення до вступу у вищий навчальний заклад та продовження навчання у ВНЗ.

До дисгармонійного типу професійного самовизначення варто зараховувати тих старшокласників, у яких простежується глибока дивергенція між самооцінкою та рівнем домагань, при цьому вони межують на граничних рівнях, самооцінка неадекватна (суттєво завищена або ж занижена), рівень домагань нереалістичний або несформований взагалі. Це дає підстави стверджувати, що проблема професійного самовизначення для учнів цієї групи є неактуальною, вони не обрали майбутню професію, а тому не беруть активності участі в пізнавально-перетворювальній діяльності професійної спрямованості.

Висновки. Оскільки закінчення загальноосвітньої середньої школи дитиною передбачає необхідність зміни соціального статусу, то цілком закономірним є також вирішення в цей період проблеми професійного самовизначення. В сучасних умовах самооцінка та рівень домагань, їх взаємозв'язок та значущість для

розвитку особистості набули нового змісту завдяки досягненням у розкритті вченими психологічних механізмів та особливостей функціонування процесів не лише свідомості, а й самосвідомості. Ці результати уможливили висновок щодо значущості самосвідомості та її таких провідних конструктів, як самооцінка й домагання в професійному самовизначенні особистості, які забезпечують репрезентацію суб'єктивної картини бажаного професійного майбутнього. Процес їхнього розвитку тривалий і складний, він набуває на різних вікових етапах своїх особливостей, збагачуючись новим психологічним змістом. Результатом професійного самовизначення у ранній юності є психологічна готовність до професійного самовизначення, що свідчить про уточнення майбутнього соціально-професійного статусу й початок формування необхідних для обраної професії професійно-важливих якостей.

Загалом, самооцінка й рівень домагань старшокласника визначають сформованість його готовності до обґрунтованого професійного самовизначення і досягнення у майбутньому професійного успіху в обраній діяльності. При цьому сформованість самооцінки й рівня професійних домагань старшокласника визначають його прагнення обрати професію й досягнути в майбутньому цілей певної складності. Тобто можна стверджувати, що професійні домагання є якісною характеристикою ефективності професійного самовизначення особистості у старшому шкільному віці.

Підкреслимо, що дослідження стану сформованості самооцінки, рівня домагань і готовності юнаків та дівчат до професійного самовизначення, які у своєму взаємозв'язку утворюють «трикутник професійного самовизначення» та лежать в основі визначення типології їх професійного самовизначення, варто проводити у другому півріччі навчального року, перед закінченням старшокласниками загальноосвітньої середньої школи. Це дає можливість отримати більш вірогідні статистичні дані й дати оцінку ефективності психологічного супроводу професійного самовизначення учнів в умовах діючої системи навчання. При цьому отримані експериментальні дані можна використати для виявлення об'єктивних і суб'єктивних чинників, які позитивно (негативно) впливають на перебіг цього процесу й у такий

спосіб визначити перспективні напрями вдосконалення змісту професійної орієнтації та підібрати необхідні психологічні засоби його реалізації залежно від обраного старшокласниками навчального профілю й пов'язаної з ними сфери професійної діяльності. Також отримані результати дають можливість окреслити форми профконсультаційної роботи, які мають диференціюватися залежно від розвитку складових трикутника професійного самовизначення передусім за показниками самооцінки й рівня домагань.

Література:

1. Зверков А. Г. Диагностика волевого самоконтроля (опросник ВСК) / А. Г. Зверков, Е. В. Эйдман // Практикум по психодиагностике: психодиагностика мотивации и саморегуляции. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – С. 116 – 124.
2. Зеер Э. Ф. Психология профессионального развития / Э. Ф. Зеер. – М. : Академия, 2007. – 240 с.
3. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения : учеб. пособ. [для студентов вузов] / Е. А. Климов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.
4. Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации: описание и руководство к использованию / отв. ред. А. Ф. Кудряшов. – Петрозаводск : Петроком, 1992. – 318 с.
5. Заброцький М. М., Павелків Р. В. Педагогічна психологія (теоретичні концепції та практикум) : навчальний посібник / М. М. Заброцький, Р. В. Павелків. – К. : Академвидав, 2008. – 432 с.
6. Професійна орієнтація старшокласників: теорія і практика: науково-методичний посібник [для пед. працівників] / за ред. О. В. Мельника. – К. : «Четверта хвиля», 2009. – 223 с.
7. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога : учеб. пособие : в 2 кн. / Е. И. Рогов. – М. : ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1 : Система работы психолога с детьми разного возраста. – 384 с.